

Bordi Zsigmond Lóránd – Méder Lóránt László

A KÁLNOKI REFORMÁTUS TEMPLOM RÉGÉSZETI
KUTATÁSÁNAK RÖVID ISMERTETÉSE

Bevezető

Gödri Miklós Szabolcs kálnoki református lelkész 30/2007 számmal iktatott felkérésére, valamint a Kovászna megyei Kulturális és Egyházügyi Igazgatóság 193/15.03.2007 iktatószámú átirata alapján előzetes régészeti feltárást végeztünk a kálnoki református templomnál.¹

A régészeti feltárássra, a viszonylag szűkös anyagi fedezet miatt, három különböző időszakban került sor. 2007 márciusában egy szelvényvel feltártuk a templom északi oldalán, a hajó és a szentély találkozásánál megfigyelhető repedés környékét. 2007 szeptemberében befejeztük a templom északi fala mellett a sekrestye és a csonttár feltárását, alapfeltárást végeztünk a templom déli és nyugati oldalán, valamint egy nagyobb, szondázó jellegű felületet nyitottunk a templom szentélyének déli részén. 2008 augusztusában a templom belsejében található szuvatréteg elhordását felügyeltük, és feltártuk az e munkálat során felszínre került falmaradványok alapjait.

A feltárást során sikerült meghatározni a templom építési szakaszait, valamint a régészeti leletek tükrében bizonyítást nyert, hogy a református templom volt Kálnok legrégebbi, már a 13. századtól létező temploma.

Kálnok rövid története

A falura vonatkozó középkor- és kora újkor- adatok igencsak szűkszavúak, és a következőképpen összegezhetőek:

Kálnokban már a középkor folyamán létezett egy templom. Erre utal az a tény, hogy 1332-ben, a pápai tized begyűjtésekor a kálnoki László pap évi jövedelmének egytizedeként hét régi báni dénárt fizetett.² Utóda, Péter pap 1334-ben három régi báni dénárt adott tized gyanánt³, amit az őt a parókián követő Lőrinc pap ugyanazon évben még három obolus befizetésével⁴ egészített ki.

A következő, Kálnokra vonatkozó feljegyzés a 16. század második feléből származik. Az 1566. november 30-án Nagyszebenben megtartott országgyűlés határozatot hozott Szászsebes város falainak újjáépítésére, aminek érdekében az erdélyi és ezáltal a székelyföldi szabad portákra is 25 dénáros adót vetettek ki. Az adó 1567-ben elvégzett begyűjtésekor a *Kálnok* néven szereplő faluból 11 kapu után szedtek adót.⁵

1602-ben a császári udvar által elrendelt és Giorgio Basta tábornok, Erdély kormányzója által végrehajtott katonai összeírásban Kálnokon 11 lófő és 6 szabad székely, valamint 1 jobbágy lustrált.⁶

A Bethlen Gábor fejedelem (1612–1628) által elrendelt, 1614. február 17–23. között elvégzett Maros-, Udvarhely-, Seps-, Kézdi-, Orbai-, valamint Csík-Gyergyó-Kászsónszékbeli főnépek, lófők, gyalogpuskások, szabadosok, jobbágyok, zsellérek és szolgák összeírása során Kálnokon egy nemes, 17 lófőt, 2 gyalogpuskást és 15 jobbágyot vettek számba.⁷

1635. október 19-én, az I. Rákóczi György (1630–1648) uralkodása idején elvégzett Seps-, Kézdi- és Orbaiszék katonai összeírásakor Kálnokon 2 nemes, 17 lófőt, 2 lófő özvegyét és 3 gyalogpuskást írtak össze.⁸ Ugyanekkor Sepsiszentkirálynál megemlítik a helybeli Zsigmond Balázs familiájába nősült, felesége családjának ottani lófői jószágát birtokló István deák kálnoki (unitárius?) iskolamestert.⁹ Talán mert más helységben volt birtokos, neve faluja összeírásban nem szerepelt.

1670 körül, a háromszéki nemesek, lófők és gyalogpuskások összeírásakor Kálnokról 1 nemes és 9 lófő nevét vették jegyzékbe.¹⁰

Az 1680. április 20-án, Sepsiszék (Nagy)Bölonben megtartott lustráján 22 kálnoki illetőségű lovas¹¹, valamint Jancsó Péter századában három gyalogos¹² neve szerepel.

1683. őszén, a bécsi hadjárat utáni időszakban az I. Apafi Mihály (1661–1690) által elrendelt székely

¹ Műemlék száma: CV II-m-A-13159.01; Régészeti helyszín száma: 64078.02. A kutatás első szakaszát (2007. március) Méder Lóránt László, a következő két szakaszt Bordi Zsigmond Lóránd végezte.

² EO, II, 393, 1080; DIR, XIV, C, III, 152.

³ EO, II, 394, 1082; DIR, XIV, C, III, 181.

⁴ EO, II, 394, 1082; DIR, XIV, C, III, 202.

⁵ SzOkl Ús, VII, 63.

⁶ SzOkl Ús, IV, 67.

⁷ Uo., 408.

⁸ SzOkl Ús, V, 75–77.

⁹ Uo., 61.

¹⁰ SzOkl Ús, VII, 194.

¹¹ Uo., 306.

¹² Uo., 335.

katonai összeírás során Séra István hadnagy lovas századában 23 kálnoki lovast¹³, valamint Jancsó Péter századában 4 kálnoki gyalogost¹⁴ tartottak nyilván.

1722-ben a VI. (III.) Károly német-római császár és magyar király által elrendelt általános összeírásban (*Conscriptio Carolina*) Kálnokon 1 armalista nemes, 27 szabad (lófő és gyalogos), 19 jobbágy, 1 zsellér család, valamint 1 ún. kóborló lett nyilvántartásba véve.¹⁵ Ugyanekkor a faluban 26 lakott, valamint 20 lakatlan telket írtak össze.¹⁶

A reformáció során Kálnok unitárius hitre tért, és a 17. század első felében ez a felekezet volt többségben. 1619-ben Keserői Dajka János református püspök Háromszéken tartott látogatása során határozottan fellépett az unitárius vallás követői ellen, csak akkor hagyva meg hivatalukban a papokat, ha azok áttértek a református hitre. Ennek ellenére Kálnok továbbra is megmaradt unitáriusnak, de a püspök erőszakos fellépésének köszönhetően a református hívek száma egyre gyarapodott, annyira, hogy a 17. század közepére meghaladta az unitáriusok létszámát. 1666-ban a fejedelmi biztosok a többségben levő reformátusoknak ítélték a templomot, míg az unitáriusok nem egészen egy évtized múlva, 1674-ben, Daniel István támogatásával építették fel saját, a falu felső felében ma is álló templomukat.¹⁷

1869-ben, az Orbán Balázs által közölt statisztikai adatokból megállapítható, hogy Kálnok 659 lakosából 346 református, 15 katolikus, 283 unitárius, 9 görög katolikus, valamint 6 személy más vallású.¹⁸

A falu középkori, a 17. században az unitáriusok és reformátusok közötti vita tárgyát képező templomának elhelyezkedéséről megoszlottak a kutatók véleményei.

Az Orbán Balázs által közölt hagyomány szerint a régi kálnoki templom a falutól nyugatra, Sepsikőröspatak felé emelkedő, Kápolna-hegy nevű tetőn emelkedett,¹⁹ ahol a modern víztározó mellett ma is látszanak egy kőből rakott templomtorony romjai (*1. tábla/2*).

Léstyán Ferenc 2000-ben megjelent művében a mai református templomot késői építésűnek tartotta, a középkori templomot a Kápolnahegyre helyezve.²⁰

Tüdős S. Kinga a református templomot a kerített templomok közé sorolta, építését a 15. századra téve, és megemlítette egyúttal, hogy alapításáról és

középkori átépítéseiről nem maradtak fenn írásos adatok.²¹

Legutóbb Csáki Árpád gyűjtötte össze a kálnoki templomokra vonatkozó adatokat, levéltári kutatásaival számos új adatot szolgáltatva a református templom különböző felújítási és átépítési munkálataival kapcsolatosan.²²

A templom leírása

A közigazgatásilag ma Sepsikőröspatak községhez tartozó Kálnok Sepsiszentgyörgytől mintegy öt kilométerre északra, a Baróti-hegység egy enyhe lejtésű keleti nyúlványán, a Kálnok-patak völgyében helyezkedik el (*1. tábla/1*). A helységben két templom is található, az unitárius templom, amely a település délnyugati felében, valamint az általunk kutatott református templom, amely a falu keleti (központi) részén emelkedik (*1. tábla/2*).

A templomot egy kőből rakott, szabálytalan kör alakú, kb. 35–36 méter átmérőjű, 0,8–0,9 méter vastag, kőből rakott kerítőfal övezi (*1. tábla/3; 2. tábla/2*), amelynek felújított falazatában a 19. század második feléből származó sírkövek figyelhetők meg. A cinterembe a bejárat a nyugati oldalon, egy 1858-ban felújított boltíves kapun keresztül nyílik (*2. tábla/4*). A cinterem és a falon kívül található talajszint közötti szintkülönbség helyenként eléri a 2–2,3 métert.

A cinterem bejáratától nyugatra egy nagyméretű, 4,6 × 4,8 méter alapterületű, teljes egészében fából ácsolt, zsindeletetős harangláb emelkedik (*2. tábla/1*). Létezéséről először a 18. század második feléből (1759) rendelkezünk adatokkal.²³

A templom egyszerű tagolású, csarnokszerű, keleti oldalán a szabályos sokszög három oldalával záródó épület. A ma álló építmény belsejében nem figyelhető meg olyan elem (diadalív vagy annak indításnyoma), amely a templomhajó és a szentély elválasztására utalna. A templom belsejében, nagyvonalakban a hajó és a szentély találkozásánál, az északi fal mentén egy kehely alakú, falazott szószék emelkedik, míg a keleti oldalon egy egyszerű, fa konzolokra és gerendákra támaszkodó, fából emelt, az orgona elhelyezésére szolgáló karzat található.

A templombelső megvilágítását három, a déli oldalon található nagyméretű, felső részén félköríves záródású, valamint egy, az északi falban a szószék mellett nyitott kisméretű, négyszögletes ablak

¹³ SzOkl Ús, VIII, 146.

¹⁴ Uo., 214.

¹⁵ BENKŐ J. 1999, 101.

¹⁶ Uo., 103.

¹⁷ CSÁKI Á. 2009, 284–285.

¹⁸ ORBÁN B. 1869, 8.

¹⁹ ORBÁN B. 1869, 50–51.

²⁰ LÉSTYÁN F. 2000, 204–205.

²¹ TÜDŐS S. K. 2005, 125.

²² CSÁKI Á. 2009.

²³ HERPEI J. – SZABÓ T. A. 1939, 7.

biztosítja. A kutatás során fény derült arra, hogy ezeken kívül a templom még két, utólag befalazott ablakkal is rendelkezett. Az egyik, egy kisméretű, négyszögletes ablak a templom nyugati falán, az ajtó fölött nyílt, míg a másik, a déli falon levőkkel megegyező méretű és alakú ablak a keleti zárófalon található.

Az enyhén trapéz alakú, 1,04 méter vastag, kőfalú templomhajó belterének hossza 10,70 m, szélessége a nyugati részen 6,81, a keletin 6,60 méter. A sokszögzáródású szentélyrész hossza 5,85 méter, szélessége 6,58 méter, míg a falak vastagsága itt 0,80 méter. A templomhajót és a szentélyt egy téglaköpenyvel borított, síkjában megtörő 0,70 méteres falszakasz választja el, amely a lebontott diadalív helyét jelzi. A falszövevetszakadás a templom északi falán is jelentkezik egy téglaköpeny és két nagyméretű, az alapokig lefutó repedés alakjában (2. tábla/3). A templomba a nyugati oldal központi tengelyétől kissé északabbra nyíló ajtón, valamint a déli oldal ajtaján keresztül lehet bejutni. Ez utóbbi elé egy kisméretű, 3,40 × 3,10 méter alapterületű portikuszt (tornácot) építettek, amelyet a korábbi kutatás 1854-re datál (2. tábla/5).²⁴

A falakat négy vegyes falazatú, zömök támpillér támasztja meg. Ezek közül egy-egy az északnyugati és délnyugati sarkokon, míg a másik kettő a déli oldalon emelkedik.

A régészeti kutatás

A 21. század elejére a református templom állapota leromlott, az átnedvesedő falak és a pusztuló deszkapadló nagyméretű tereprendezési és felújítási munkálatokat igényeltek. Ezek keretén belül került sor a templom megelőző régészeti feltárására is.

A 2007. év folyamán elvégzett előzetes régészeti feltárás során összesen tizenkét kutatási területet nyitottunk meg (3. tábla/1), amelyekkel a körülmények adta lehetőségekhez mérten megpróbáltuk a lehető legtöbb információt begyűjteni a templom építéstörténetével és annak egyes fázisaival kapcsolatban.²⁵

1. felület. A tavasz folyamán, az előzetes régészeti felmérés során nyitottuk meg a templom északi oldalán, úgy, hogy magába foglalja a falon megfigyelt téglaköpenyt és repedéseket.²⁶

A feltárás során a következő rétegeket figyeltük meg. A földfelszín alatt 0,00–0,10 méter mélységben szürkésbarna növényi humusz található, amelyet egy 0,25 méter vastag barna színű, laza, gyökerekkel átszótt földréteg követ, utóbbiba a faltól 1,20 méterre

egy sekély, 70 cm széles vízlevezető árok mélyült be. Ezt követi 0,35–0,70 méter mélység közt egy szürke, köveket, habarcsdarabokat és mészpigment tartalmazó fekete földréteg, amely alatt a régészeti szűztalajnak minősíthető kompakt, fekete földréteg található (4. tábla/3).

A szelvényben nem került elő semmilyen régészeti leletanyag.

A templomfaltól 1,16 méterre, közvetlenül a talajszint alatt (0,08 méterrel a ±0,00 alatt) egy 1,05 méter vastag, az északi fallal párhuzamosan futó, egyenletesen rakott falszakasz került a felszínre. Letisztítása után kiderült, hogy itt valójában nem egy, hanem két különböző korú falazat létezett. Az egyik a kezdetekben megfigyelt 1,05 méter széles, válogatott, lapos felülettel kifelé fordított kövekből, sárgásbarna színű, sok homokot tartalmazó habarccsal rakott fal volt (4. tábla/1-B), amelyet visszabontottak, hogy felületére az előbbinél több meszet tartalmazó habarccsal, hasonló rakástechnikával egy 0,55 méter vastag falat emeljenek (4. tábla/1-C). A falazat alapjának mélysége a ±0,00 szinttől számítva 0,95 méter. Mindkét fal egy-egy, a templom építésének különböző fázisaihoz tartozó középkori sekrestye maradványának tekinthető.

A templom északi falán a téglaköpeny alatt megfigyelt, függőlegesen egész az alapokig lefutó repedés két különböző falazat közötti elválás miatt keletkezett. A repedés keleti oldalán, a ma álló szentély ±0,00-tól számított 1,05 méter mély alapja elválik egy korábbi, a modern földmunkák során kibontott, ma csak egy pár kő és egy homok- vagy szétmorzsolódott vakolatréteg révén felismerhető falazattól, amely a megfigyelt falcsonkok alapján kötésben állt a szentély falával párhuzamosan futó (sekrestye)fallal (4. tábla/2). E fal alapozási mélysége nem volt egyértelmű, ugyanis nem sikerült eldönteni, hogy a megfigyelt homokágy és a benne levő kövek a fal alapozásának maradványai, vagy csak az utólagosan beásott gödör visszatemetése után került abba a helyzetbe.

2. felület (5. tábla/1).²⁷ Az 1. felülettől nyugatra, attól 0,50 méterre nyitottuk meg. A rétegek azonosak az 1. felületben megfigyelttel, leletanyagot nem tartalmazott.

A templom fala mellett, a földfelszíntől mért 0,65 méter mélységben egy 0,78–0,80 méter széles falazat került a felszínre (5. tábla/3-A). Az egyenletesen, közepes méretű kövekből rakott, sárgás színű habarccsal kötött, kiegyenlített felületű falazat

²⁴ TUDÓS S. K. 2002, 125.

²⁵ Az ásás során használt abszolút nulla pontot (±0,00) a templom nyugati bejáratának belső küszöbén, a STEREO 70 koordinátarendszerben mért 593,25 méter tengerszint feletti magasság-

ban állapítottuk meg.

²⁶ Méretei 2,50 × 3,00 méter, a földfelszín magassága a ±0,00 szinthez viszonyítva 0,38 méter.

²⁷ Méretei 2,00 × 2,80 méter.

alapjának mélysége 1,10 méter mélyen található. A templom alapja ráfekszik erre a falazatra, de a habarcs minőségéből megállapítható, hogy két különböző korú építménnyel van dolgunk. A falazat keleti oldalán egy ráépített, 0,55 méter széles falcsomok található, amelyet a templomfal körbeölel.

A szelvény keleti oldalán megtalálható az 1. felületben megfigyelt falazat folytatása, amely a repedéstől még 0,50 méter hosszan folytatódik nyugat felé, körbeölelve a fal melletti alapot, majd derékszögben halad 1,05 métert észak felé, aztán kelet felé fordul és egyesül a sekrestye falával.

Az 1. felületben csomkokban megfigyelt, 0,55 méter széles falazat itt is folytatódik. Miután 0,50 méter hosszan felfekszik a korai sekrestyefalra, elválik tőle, és önálló 1,15 méter mély alappal halad tovább nyugati irányba.

A ma álló fal alatt található falszakasz a korai templom hajófalának, míg az 0,55 méter széles falazat egy köztes átalakítási – gótikus – fázis sekrestyéjének és csonttárának tekinthető (5. tábla/2).

3. felület. Az első felülettől 0,50 méterre keletre nyitottuk meg.²⁸ A talajrétegek azonosak az 1. felületben megfigyelttel, annyi különbséggel, hogy a felület északi oldalán a habarcsot tartalmazó réteg alatt két, a szűztalajba leásott újkori sírgödör nyomai figyelhetők meg (6. tábla/3).

A földfelszíntől mért 0,25–0,30 méter mélységben a felszínre került a korai sekrestye falának folytatása, amely alig 1,15 méter után délnek fordul, és a templom sarkától 1 méterre befut a modern alapba (6. tábla/1).

Itt is megtalálható a modern falon az 1. felületben megfigyelt falszakadás, az alap és a falak ugyanúgy különböznek egymástól, mint ott. E helyen az alapon (aljának mélysége -1,02 méter a $\pm 0,00$ -tól) is megfigyelhető egy falszövetzakadás, de mivel kis felületről van szó, nem egyértelmű, hogy ez az építkezési folyamat megszakításának vagy csak más típusú kövek felhasználásának eredménye (6. tábla/2).

4. felület. A templom déli oldalán, a szentély fala mellett nyitottuk meg, a saroktól 0,50 méterre nyugatra, úgy, hogy közrefogja a falon látható nagyméretű repedést.²⁹ A szelvényben a következő rétegződés figyelhető meg. A felületen található 0,08–0,10 méter vastag növényi humuszt egy 0,50 méter vastag, morzsalékos, köveket és tetőcserepdarabokat tartalmazó barnásszürke töltés követi. Ez alatt egy 0,10 méter vastag, sok meszet és vakolatot tartalmazó réteg található, amely alatt 0,75 méter mélységtől egészen a felület 1,95 méter mélyen található aljáig

fekete föld (szűztalaj) következik. A szelvény nem tartalmazott semmilyen régészeti leletet (7. tábla/2).

A falon látható repedés cikcakkos vonalat leírva (7. tábla/1), a $\pm 0,00$ -tól viszonyított -1,85 méter mélységben található alapok aljáig folytatódik. Itt is megtalálható az alap és a falak között megfigyelt falazásbeli különbség.

5. felület. A szelvényt³⁰ a templom déli oldalán, a tornác és a támpillér között rajzoltuk meg (8. tábla/1–3), a $\pm 0,00$ -tól a templom fala mellett mért +0,01 méter, míg a támpillér nyugati sarka mellett -0,24 méter szinten. A rétegek azonosak a 4. felületben megfigyelttel (8. tábla/5).

A földrétegek eltávolítása során a támpillér és a templomfal által alkotott sarokban a földfelszíntől számított 0,25 méter (-0,24 méter a $\pm 0,00$ -tól) mélységben egy 0,54 méter hosszú és a támpillér alá befutó, szabad szakaszán 0,52 méter széles, szürke színű, sok meszet tartalmazó, szabálytalan kövekből rakott falcsomok került a felszínre. Ez ráépült egy 0,54 méterrel (-0,80 méter a $\pm 0,00$ -tól) alatta található sárgásbarna, sok homokot tartalmazó habarccsal rakott, 0,78–0,80 méter szélességben kiugró, a fallal párhuzamosan, a szelvény teljes hosszán végigfutó visszabontott falra (8. tábla/4-A, 6-A). A támpillér gödörbe falazott, habarccsal kötött, közepes méretű kövekből rakott alapjának a $\pm 0,00$ -hoz viszonyított mélysége -1,35 m. Az alap alatt egy sírgödör nyomai rajzolódottak ki, amelynek kibontása során kiderült, hogy a koponya tetejének kivételével teljes egészében a pillér alatt található. A $30 \times 15 \times 5,5$ cm méretű téglákból épített tornác a támpillérehez képest sokkal egyenletesebben rakott alapjában a kövek között maradt üregeket helyenként tégladarabokkal egészítették ki. Aljának a $\pm 0,00$ -hoz viszonyított mélysége -1,40 méter.

9. felület. A templom déli oldalán, a déli fal támpillérje és a sarokpillér közti szakaszon bontottuk ki. A földfelszín a sarokpillér és a templomfal által alkotott sarokban +0,10 méterrel található magasabban, mint az abszolút nulla. A szelvény méretei $2,00 \times 1,50 \times 2,00 \times 1,70$ méter, amelyet a feltárás során egy $0,40 \times 0,40$ méter méretű négyzettel nyugat felé megnagyobbítottunk. A szelvény rétegei azonosak a déli oldalon nyitott szelvények rétegeivel. Régészeti leletanyag ebben a rétegben sem került a felszínre.

Az első földrétegek eltávolítása során a sarokpillér és a fal által alkotott sarokban, a $\pm 0,00$ -tól számított -0,26 méter mélységben egy egyenletesen rakott, mind a faltól, mind pedig a támpillértől elváló, déli irányban 0,10 métert mélyülő egyenletes falazat ke-

²⁸ Méretei: $3,00 \times 2,00$ méter, a saroknál a $\pm 0,00$ -hoz viszonyított szintkülönbsége +0,28 méter.

²⁹ Méretei: $1,80 \times 1,10$ méter, a $\pm 0,00$ -hoz viszonyított szintkülönbsége -0,54 méter.

³⁰ Méretei: $2,29 \times 1,40$ méter.

rült a felszínre. A fal, amely 112° -os tompaszöveget zár be a templom falával, 1,54 méter hosszan halad déli irányba, majd derékszögben megtörik, és befut a saroktámpillér falazata alá (9. tábla/1). Felszabadított felületén két, a korabeli járósínteket jelző, kifelé forduló vakolat nyomai látszanak: a felső alja -0,52 méterre, míg az alsóé -0,59 méterre található a $\pm 0,00$ alatt. A korai, utólag visszabontott támpillérként értelmezhető falazat alja -1,10 méter mélységben található a $\pm 0,00$ -hoz viszonyítva (9. tábla/4).

Ebben a szelvényben a templom alapjának kialakítása nagyon furcsa (9. tábla/2). Az alap, a $\pm 0,00$ -tól viszonyítva -1,57 méter mélyen található aljától kezdődően 0,40 méter magasságig egyenletesen rakott lapos kövekből van kiképezve. Itt (-1,16 méter a $\pm 0,00$ -tól) a falban egy 0,40 méterrel visszaugró öblösödés alakul ki, amelynek belső felületén gondatlanul egymásra rakott, mintegy bedobált, egymással alig vagy csak lazán kötött falfelület található. A két falazat habarcsa azonos színű és állagú, sok meszet tartalmazó keverék. A templomnak, az alaphoz nem kötött nagyméretű kövekből indított felmenő fala az öblösödés belső szintjénél 0,20–0,25 méterrel ugrik ki, míg az alsó párkány falszintjétől 0,22 méterrel bennebb található. (A fal alja 0,05 méterrel van a lebontott támpillér alsó vakolatrétegének alsó szintje alatt.)

Az alap kialakítására egyelőre nem találtunk elegendő magyarázatot, vele kapcsolatban két lehetőség merülhet fel. Az első szerint két, különböző síkban eltolódó, egymásra épített alappal van dolgunk, e lehetőség azonban a más szelvényekben megfigyelt alapozási eljárások tükrében eléggé bizonytalannak tűnik. A második lehetőség az lenne, hogy korábban itt is létezett a 2. és 5. felületben megfigyelt korai alapozás, amelyet az átépítés során visszabontottak ugyan az alapok szintjéig, de az új, keskenyebb templom alapja körülölelte a régit, majd egy rétegtanilag meg nem figyelhető, de mindenképpen a lebontott támpillér építése előtti időszakban³¹ a korai alap maradványait eltávolították, helyét viszont már nem falazták be, hanem csak földdel töltötték ki.

A 1,52 méter hosszú és 1,56 méter széles tömör, $30 \times 15 \times 5,5$ centiméter méretű téglákból falazott támpillér a templomfaltól 0,04 méterre található. Alapja árkolásos alapozási technikával, kőből készült. Az alap részben ráfekszik a templom alapjának párkányára, részben behatol az alapban található öblösödésbe. Az alapozási árok a fal mellett található legmélyebb pontján -1,35 méter mélységben található a $\pm 0,00$ -hoz viszonyítva, míg kifelé egyre sekélyebbé válik, a falazat végénél 0,20 méterrel

magasabban található. Felületén egyetlen, a $\pm 0,00$ -hoz viszonyított -0,27 méter mélységig lefutó, a templom vakolatához nem kötődő vakolatréteg figyelhető meg (9. tábla/3).

10. felület (10. tábla/1). A templom nyugati oldalán, az északnyugati támpillér és a templomfal alkotta sarokban nyitottuk meg.³² A földfelszín a sarokban +0,17 méterrel van magasabban a $\pm 0,00$ -hoz viszonyítva. A rétegek azonosak a templom déli oldalán megfigyelttel, és nem tartalmaznak leletanyagot.

A saroktól egy, a földfelszín alatt 0,35 méter mélységben található, felületén habarcsnyomokat viselő kősor került a felszínre.

A templomfal itt is párkányos kialakítású. A párkány a $\pm 0,00$ -tól mért -0,27–0,32 méter mélységben található, míg az alap alja -1,15 méter mélyen helyezkedik el.

11. felület. Ellenőrző felület, amelyet a templom északi oldalán, a támpillér mellett nyitottunk meg, hogy ellenőrizzük a 2. felületben feltárt korai falszakasz meglétét. A felület kutatása nem járt eredménnyel, ugyanis a korábbi átalakítási munkálatok során itt már leástak és megbolygatták a rétegeket. Az alapozás esetleges létére utalhat a nagy mennyiségű, helyenként habarcsnyomokat viselő kő, amelyet a töltésrétegben találtunk.

12. felület. A templom északi oldalán, a 2. felület folytatásában nyitottuk meg, hogy megtaláljuk a csonttár csatlakozását a templomfalhoz.

Ez a 0,55 méter vastag falazat az északnyugati támpillér sarkától mért 7,90 méterre befordul és nekifut a falnak, de nem kapcsolódik hozzá. Részben ráfekszik a már megfigyelt korai hajófalra, de nyugati oldalán egy csak itt megfigyelhető, részben elbontott, a korai hajófalra épített falcsont kapcsolódik hozzá.

A templombelső. A templom belsejének kutatását három, 6-tól 8-ig számozott szelvény megnyitásával kezdtük el. Ezeket a szentély és a hajó találkozásától kiindulva a szentélyzáródásig rajzoltuk ki, úgy, hogy a szelvények között utólag elbontott 0,20 méter széles tanúfalakat hagytunk.

A templom belsejében megfigyelt rétegtan nagyon egyszerűen alakult (3. tábla/2). A $\pm 0,00$ -tól -0,17 méter mélyen található, 0,025 méter vastag deszkapadló alatt egy, a 19. századi javítási munkálatok során betöltött, habarcsdarabokból és apró kövekből álló töltésréteg található, amelynek vastagsága a hajóban 0,18–0,20 méter, míg a szentélyben 0,1 méter. A szuvarréteget a bolygatatlan, a felső rétegekben lazább, lefelé egyre tömöttebb fekete földréteg követi. A szentélyzáródás környékét a karzat

³¹ A támpillér fala ráfekszik az alap alsó párkányára, míg a teste behatol az alap öblösödésébe.

³² Méretei: $2,50 \times 1,00 \times 1,50 \times 1,40$ méter.

alatti részen egy 0,05–0,07 méter vastag betonpadló fedi, amely alatt egy 0,55 méter vastag, kövekből és szuvatból álló töltés található.

A 6. felületben (10. tábla/3), közvetlenül a padló talpgerendái alatt, a templom nyugati falától 10,70 méterre egy sekély (alpmélység a $\pm 0,00$ -tól $-0,93$ méter), 0,75 méter széles, lapos kövekből kialakított fal került a felszínre, amely merőleges a templom tengelyére, és befut a téglaköppennyel borított diadalív-csonk alá. A fal helyzetéből, sekély alapozásából (10. tábla/5), valamint a körülötte található rétegekből ítélve a szentélyt és a hajót elválasztó diadalívlepcsőnek tekinthető. E fal keleti oldalán, közvetlenül mellette, de nem összeépítve vele található a középkori szentély 1,10 méter széles falának indítása (alpmélysége a $\pm 0,00$ -tól mért 1,10 méter).

A szentély fala félkörívesen záródik a mostani keleti faltól 1,20 méterre, és sehol sem kapcsolódik a mai vagy a 6. felületben megfigyelt korai falakhoz.

A 7. felület keleti részén, a régi és a mostani szentély fala között egy mindkettőtől elkülönülő, háromszög alakú falazat található (10. tábla/4), amelynek habarcsa és alpmélysége megegyezik a diadalívlepcső alapjának mélységével.

A mai templom alapja párkányos kiképzésű, a felmenő fal szintje 0,15–0,20 méterrel található benebb az alap szintjénél. A templomhajó alapjának alja $-1,43$ méterre található a $\pm 0,00$ -tól, míg a szentélyt ásási felület hiányában nem sikerült megállapítani, de azonos kell hogy legyen a 4. felületben megfigyelttel.

A kutatás utolsó fázisát a teljes templombelső borító deszkapadló és az alatta található szuvatréteg elhordása jelentette. A munkálat során a templom belsejét a szuvatréteg alatt található fekete földréteg szintjéig ürítettük ki.

A szuvatréteg eltakarítása után teljes egészében a földfelszínre került a korai templom 3,70 méter hosszú, 3,30 méter belső szélességű, 1,05–1,10 méter falvastagságú, patkó alakú szentélyének (10. tábla/2) alapja. Az alapozás (10. tábla/6), amelyet válogatott, lapos felületükkel kifelé helyezett kövek, morzsálékos, sok homokot tartalmazó falazat alkot, mint ahogy korábban is megfigyelhettük, sehol sem csatlakozik a templom mai falaihoz, de a diadalív lépcsőjéhez sem. A korai szentély felületét a felújítási munkálatok során a járósíntek alá bontották vissza, belsejét az átalakításból származó levert vakolattal töltötték ki. A szentély északi oldalán megfigyelhetőek voltak a déli oldalon a 8. felületben megfigyelt háromszög alakú falazat párjának nyomai.

E vakolat- (szuvat-) rétegben néhány zöldmázás, nagyvonalakban a 19. század második felére keltezhető cserépedény töredékét (12. tábla/2–5) és egy

öntöttvas kályha darabját találtuk. A kormeghatározás szempontjából sokkal fontosabb az a 13. század második – a 14. század első felére keltezhető, kézikorongon, hurkatechnikával felrakott, szürkésbarnára égetett, bekarcolt hullámvonalakkal díszített edényváll, amely a szentély záródásánál, annak kövei közül, a habarcsba ékelődve került a felszínre (12. tábla/1).

A templomhajó nyugati oldalán, annak falától 1,20 méterre, egy 0,75 méter széles, külső felületein lapos kövekből, belsejében kevésbé gondosan, morzsálékos habarccsal rakott falazat, a korai templom nyugati zárófala került a felszínre. A fal közepén nyíló ajtót a bontási munkálatok során teljes egészében elpusztították, helyét ma már csak egy 1,80 méter széles falhiány jelzi, így az ajtó pontos méreteit nem lehetett megállapítani.

Következtetések

A régészeti feltárás során megállapítást nyert, hogy a kálnoki református templom egy, az idők során komplex átalakulásokon átment középkori építmény, amely a kutatás korábbi álláspontjával ellentétben mégis a falu 14. századtól adatolható középkori temploma volt.

A régészeti kutatás eredményei alapján négy lényeges, a templomot teljes egészében átalakító, és két köztes, a templomszerkezetet csak részben érintő átépítési fázist lehet elkülöníteni.

I. fázis (13. tábla/1).³³ Az északi és déli oldalon, a 2. és 5. felületekben egyaránt megfigyelt sekély alapok, a templomhajó nyugati oldalán, valamint a központban, a szószék mellett feltárt fal, a patkó alakú szentély és a mai szentély délkeleti sarka között feltárt falcsonk köthető ehhez a fázishoz. A templomot egy majdnem kocka alakú, 0,65–0,70 méter falvastagságú, 9,60 méter hosszú és mintegy 10 méter széles belterű hajó, valamint a keleti oldalán hosszú oldalával hozzá csatlakozó, téglalap alakú, 4,35 méter hosszú, 6,5 méter széles szentély együttese alkotta. Az épületbe való bejárást a nyugati és déli oldal közepén nyitott ajtók biztosították. A templombelső megvilágítását feltehetőleg egy-egy, a templomhajó déli falán, az ajtó két oldalán, valamint legalább egy, a szentély déli falán nyitott ablak biztosította.

Semmilyen jel sem utal arra, hogy a korai templom rendelkezett volna sekrestyével. Amennyiben ez létezett, vagy fából emelték, vagy a templom északi oldalán elvégzett utólagos átalakítások megsemmisítették nyomait.

A falmaradványok rétegtani helyzete alapján ez az épület tekinthető a falu legkorábbi, a pápai tizedjegyzékben említett, feltételezhetően a 13. század második felében épült templomának.

³³ A táblákon e fázis falmaradványai A-val vannak jelölve.

A templom **II. fázisát**³⁴ (13. tábla/2) az első fázis hajójához toldott, 5,75 méter hosszú, 3,30 méter belső szélességű, patkó alakú szentély, valamint a vele egyszerre épített, 3,00 × 2,70 × 2,70 × 2,70 méter belső méretű, 1,05 méter falvastagságú, trapéz alakú korai sekrestye alkotja.

Építését a szentély falában talált kerámiatöredék a korábbi fázis keltezésének ismeretében a 14. századra teszi.

III. fázis³⁵ (13. tábla/3). A 15. század folyamán a lakosság növekedése (vagy egyéb, általunk ismeretlen ok) magával hozta a templom újabb átalakítását. Ezek a munkálatok csak a templomhajóra és a sekrestyére terjedtek ki, részben érintetlenül hagyva a második fázisban emelt szentélyt.

A munkálatok során a korai templomhajót a föld színéig bontották le, alapjainak belső vonalán új, ma már csak a 2. szelvény korai falainak felületén, valamint a 9. szelvényben az alapozás szintjén megfigyelhető falakat emeltek. Az ekkor emelt templomhajó 1,70 méterrel lett keskenyebb a korábnál, míg hosszát a nyugati fal 1,90 méterrel való nyugatra tolásával megnagyobbították.

Az átalakítások a régi sekrestyét sem kímélték, amelynek falait lebontották, helyére egy, a korábbi alapokra támaszkodó, 0,55 méter falvastagságú, mintegy 3,65 × 2,80 × 3,30 × 2,80 méter belterű, trapéz alakú helyiséget emeltek.

A templom körül egyre sűrűbbé váló temetkezések és az azok során a földfelszínre kerülő csontok elhelyezése végett szükségessé vált egy *ossarium* (csonttár) megépítése is. Ezt a négyzet alakú, 2,60 × 1,65 méter belső alapterületű helyiséget a sekrestye nyugati oldalán, falazatát annak falaival összeshöve építették meg.

A későbbi átépítések és a talaj sorozatos bolygatása miatt e fázissal kapcsolatban sem rendelkezünk az átépítésre vonatkozó régészeti adatokkal, de a vidék templomainak szerkezeti fejlődését ismerve feltételezhető, hogy a 15. század második felében kerülhetett sor rá.

IV. fázis³⁶ (13. tábla/4). E fázist a templom mai formájára történő átépítése jellemzi. A munkálatok során teljes egészében lebontották a harmadik fázis hajóját és a második fázis szentélyét, nem hagyva meg a korai épületekből mást, csak a téglaköpenyezések alatt nyomokban megfigyelhető diadalívet, és megépítették a ma álló templomhajót és szentélyt. Az építkezés során, az átépítéssel egy időben alakították

ki a templom két, az időközben lebontott nyugati és a ma is álló keleti karzatát.

Az építmény nyugati oldalának sarkait egy-egy támpillér támasztotta meg, amelyek közül az északi, részben elválva a falazattól, ma is áll, míg a délit, amennyiben nem bontották le, körülöleli az utolsó építési szakasz nagyméretű támpillére. Az átépítéssel egy időben felszámolták a harmadik építési fázis során emelt sekrestyét és a csonttárat is.

Ennek az átépítésnek a korára sem rendelkezünk régészeti adatokkal, de tudva azt, hogy a sekrestyék lebontására a reformáció során megváltozott vallási gyakorlat miatt került sor, okkal feltételezhető, hogy a templom a mai formájának korai alakját a reformáció után, a 17. század folyamán, feltehetőleg annak első felében nyerte el. Nem tekinthető közvetlen adatnak, de meg kell jegyezni, hogy az 1674-ben megépült unitárius templom alakja és méretei nagyban egyeznek³⁷ a református templom IV. fázisának méreteivel, mintegy azt sejtetve, hogy ez utóbbi modellként szolgált az unitárius templom számára. Noha 1749 körül végeztek bizonyos építési vagy állagmegőrzési munkálatokat a templomon,³⁸ a 19. század közepére a templom erősen romlásnak indult, amihez hozzájárultak a 19. század elejének gyakori földrengései is. A felújítási munkálatok 1854-ben kezdődtek el, és a következő év folyamán értek véget.³⁹ A munkálatok során téglaköpenyezéssel látták el a hajó falait, amelyet alacsonyabbra bontottak vissza. Ekkor számolták fel a nyugati oldalon található karzatot, valamint feltehetőleg ekkor kapták meg az ablakok is a mai formájukat.

A felújítással egyidőben a déli bejárat elé egy kisméretű, 3,40 méternél nem szélesebb, ismeretlen hosszúságú fából épült portikuszt emeltek. A munkálatok során a templom falait vaskapcsokkal erősítették meg, és feltételezhető – noha erre a korabeli jegyzőkönyvek nem utalnak –, hogy ekkor kerülhetett sor a déli sarok támpilléreinek megépítésére is.

Nem tartozik ugyan a templom építéstörténetéhez, de meg kell jegyeznünk, hogy 1858-ban került sor a cinterem falának újrarakására, valamint a bejárat megépítésére. A falazat azonban nem bizonyult tartósnak, ugyanis a következő évre helyenként kidőlt, ezért az egyházközség elhatározta a fal újrarakását 1,5 német öl (kb. 2,85 méter) magasságban.⁴⁰

IV. a. fázis. A templom utolsó nagyméretű, az épületszerkezetet csak részben érintő, de ennek ellenére a teljes épületre kiterjedő átalakítására 1880-ban került sor.⁴¹

³⁴ A táblákon e fázis falmaradványai B-vel vannak jelölve.

³⁵ A táblákon e fázis falmaradványai C-vel vannak jelölve.

³⁶ A táblákon a IV. fázis falai D-vel vannak jelölve.

³⁷ LÁNGI J. – MIHÁLY F. 2004, II, 45.

³⁸ CSÁKI Á. 2009, 285.

³⁹ Uo., 286.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. A munkálatnak a keleti oldal karzatának korlátjára festett „Ujittatott 1880 / Ifj. Bedő Dániel / fíradhatatlan / megyebírósága alatt” felirat állít emléket.

A munkálatok során elvégezték a templom tetőszerkezetének felújítását és újacserepezését, a templom belsejének újravakolását és az egész épület újrameszelését. A templom megromlott állapotban levő délnyugati sarka miatt az egész épületszerkezetet „vaskulcsokkal” erősítették meg. A templom belsejét kiürítették, a fekete talajig elhordva a korábbi járószinteket, majd ezt a levert vakolattal töltötték ki, ezt követően az egész templombelsőt újrapadolták. Ugyancsak ekkor került sor a nyugati bejárat fölötti (12. tábla/1), valamint a keleti oldalon nyíló ablak (12. tábla/2) elfalzására is.

IV. b. fázis. A templom utolsó nagyméretű átalakítására a 20. század elején, 1910 körül került sor. Ekkor építették meg a ma is álló, 3,75 × 3,50 méter alapterületű portikuszt, valamint a déli oldal támpilléreit.⁴²

Összegzésként: a régészeti feltárás során sikerült meghatározni a templom átalakítási fázisait, valamint a régészeti leletek tükrében bizonyítást nyert, hogy a korábbi megállapításokkal ellentétben⁴³ a mai református templom volt Kálnok legrégebbi, már a 13. századtól létező temploma.

Az eredeti, rövid, majdnem négyzet alakú hajóból és négyszögletes szentélyből álló épületet már a 14. század folyamán átalakították, amikor is félköríves záródású szentéllyel és vele egybeépített sekrestyével építették újjá. A 15. század folyamán újabb átalakításra került sor, ekkor a hajót keskenyítették és nyújtották meg, valamint ezzel egyidőben csonttárral látták el. Az utolsó nagyméretű átalakításokra a 17. században, a reformáció után került sor, amikor a diadalív környékének kivételével szinte alapokig visszabontották az épületet, és mai formájára építették újra.

Bordi Zsigmond Lóránd – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; bordilorand@yahoo.com
Méder Lóránt László – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; archymeder@yahoo.com

Irodalom

- DIR, XIV, C, III = *Documente privind Istoria României*, Veacul XIV, C, Transilvania, III (1331–1340), București, 1954.
 EO, II = *Erdélyi Okmánytár*, II (1301–1339), Budapest, 2004.
 SzOkI Ús = *Székely Oklevéltár*, Új sorozat, I–VIII (közl. Demény Lajos, Pataki József, Tüdös S. Kinga); Kriterion Könyvkiadó, Bukarest; Európa Könyvkiadó, Budapest; Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár; Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1983–2004.
- BENKŐ J.
 1999 *Transilvania specialis* (közét. Szabó György), Bukarest–Kolozsvár.
- CSÁKI Á.
 2009 Adatok a kálnoki református templom történetéhez, *Acta Siculica* 2009, 283–290.
- HEREPEI J. – SZABÓ T. A.
 1939 *Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez*, I, *Fatemplomok és haranglábak* (gyűjt. Herepei János és Szabó T. Attila), Kolozsvár.
- LÁNGI J. – MIHÁLY F.
 2004 *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, I–II, Budapest.
- LÉSTYÁN F.
 2000 *Megszentelt kövek. A középkori Erdélyi Püspökség templomai*, I–II, Gyulafehérvár.
- ORBÁN B.
 1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, III, Pest.
- TÜDÖS S. K.
 2002 *Háromszéki templomvárak*, Marosvásárhely.

⁴² Mivel a déli oldal támpilléreinek téglaméretei azonosak a tornácnál felhasználtakkal, feltételezni lehet, hogy azonos korúak.

⁴³ Vö. ORBÁN B. 1869, 51; LÉSTYÁN F. 2000, 204.

Cercetări arheologice la biserica reformată din Calnic, jud. Covasna

(Rezumat)

În cursul anilor 2007–2008 s-au efectuat cercetări arheologice cu caracter preventiv la biserica reformată din Calnic, comuna Valea Crișului, județul Covasna. În cursul cercetărilor au fost deschise 12 casete, după care s-a efectuat supravegherea degajării stratului de umplură din interiorul bisericii.

În urma rezultatelor cercetărilor arheologice s-a reușit stabilirea fazelor de construcție a lăcașului de cult, respectiv s-a ajuns la observația contrară celor afirmate de literatura de specialitate: biserica reformată este cel mai vechi edificiu eclesiastic din localitate.

Biserica formată din naos și absidă pătrată construită în secolul al XIII-lea a fost transformată în secolul următor prin ridicarea unei abside cu închidere semicirculară și sacristia alipită de ea. În secolul al XV-lea biserica a suferit o nouă transformare, naosul ei fiind îngustat și alungit, respectiv pe fundația veche a fost ridicată o nouă sacristie care forma corp comun cu osuarul.

O altă transformare majoră a avut loc în secolul al XVII-lea când întreaga clădire a fost demolată (excepție făcând doar zona arcului de triumf) și reclădită în forma sa actuală.

Ultimele transformări au avut loc la începutul secolului al XX-lea când a fost ridicat porticul și contraforturile de pe latura sudică.

Archaeological researches made at the Calvinist church in Kálnok (Calnic, Covasna county)

(Abstract)

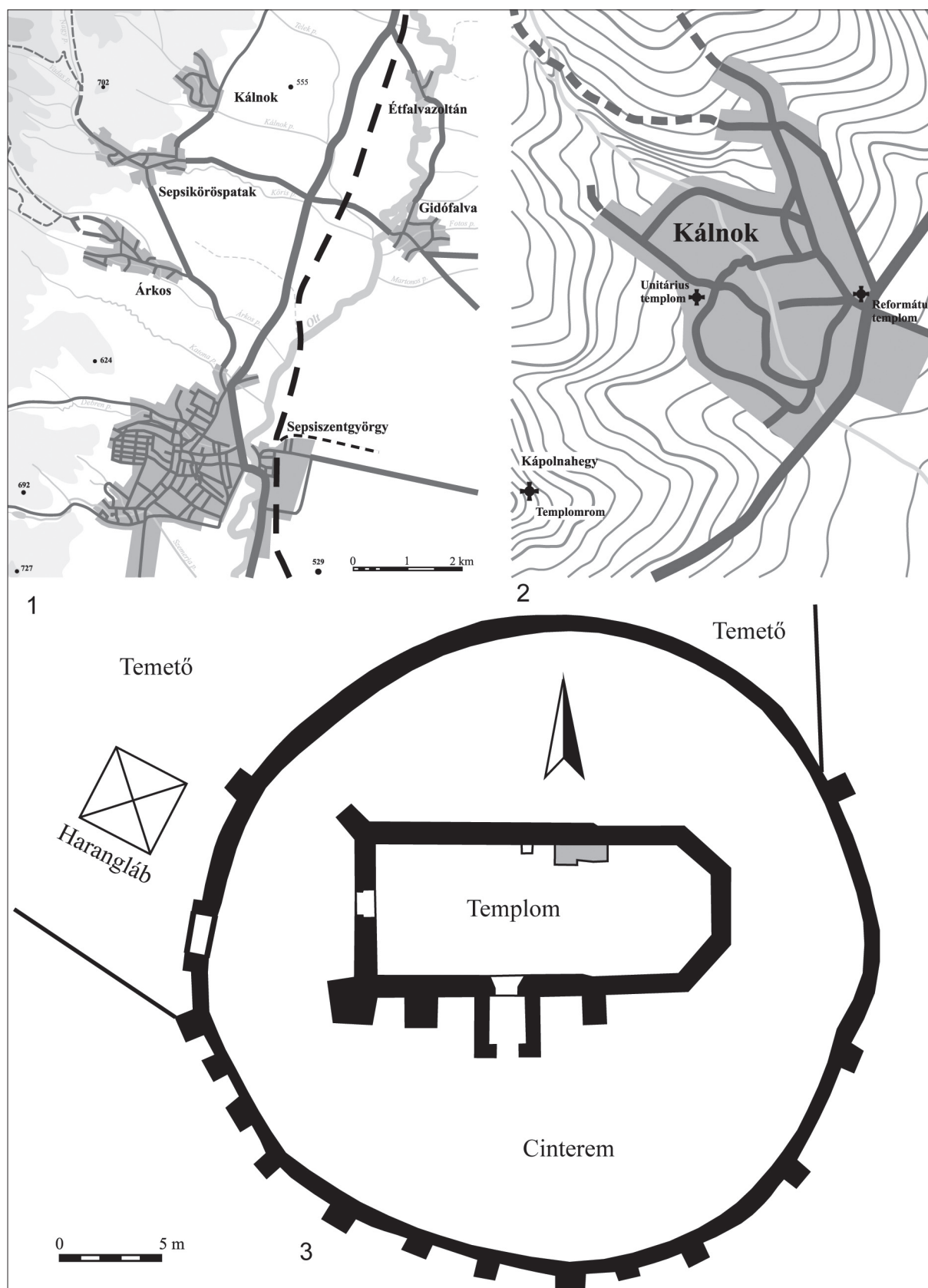
Between 2007–2008 preventive archaeological investigations were made at the Calvinist church in Kálnok (Calnic), Valea Crișului township, Covasna county. During the investigation 12 boards were opened followed by the supervision of the clearing of the filling layers from the church interior.

The results of the archaeological investigations made possible to set up the phases of construction of the church and it also revealed that, contrary to what the special literature asserts, the Calvinist church is the oldest religious edifice of the locality.

The church that consists of a nave and a quadrate apse was built in the 13th century and reconstructed in the following century by erecting an apse with semicircular closing and a sacristy attached to it. In the 15th century the church was again rebuilt, the nave was narrowed and lengthened; moreover, a new sacristy was built on the foundation of the old one which formed a common space with the ossuary.

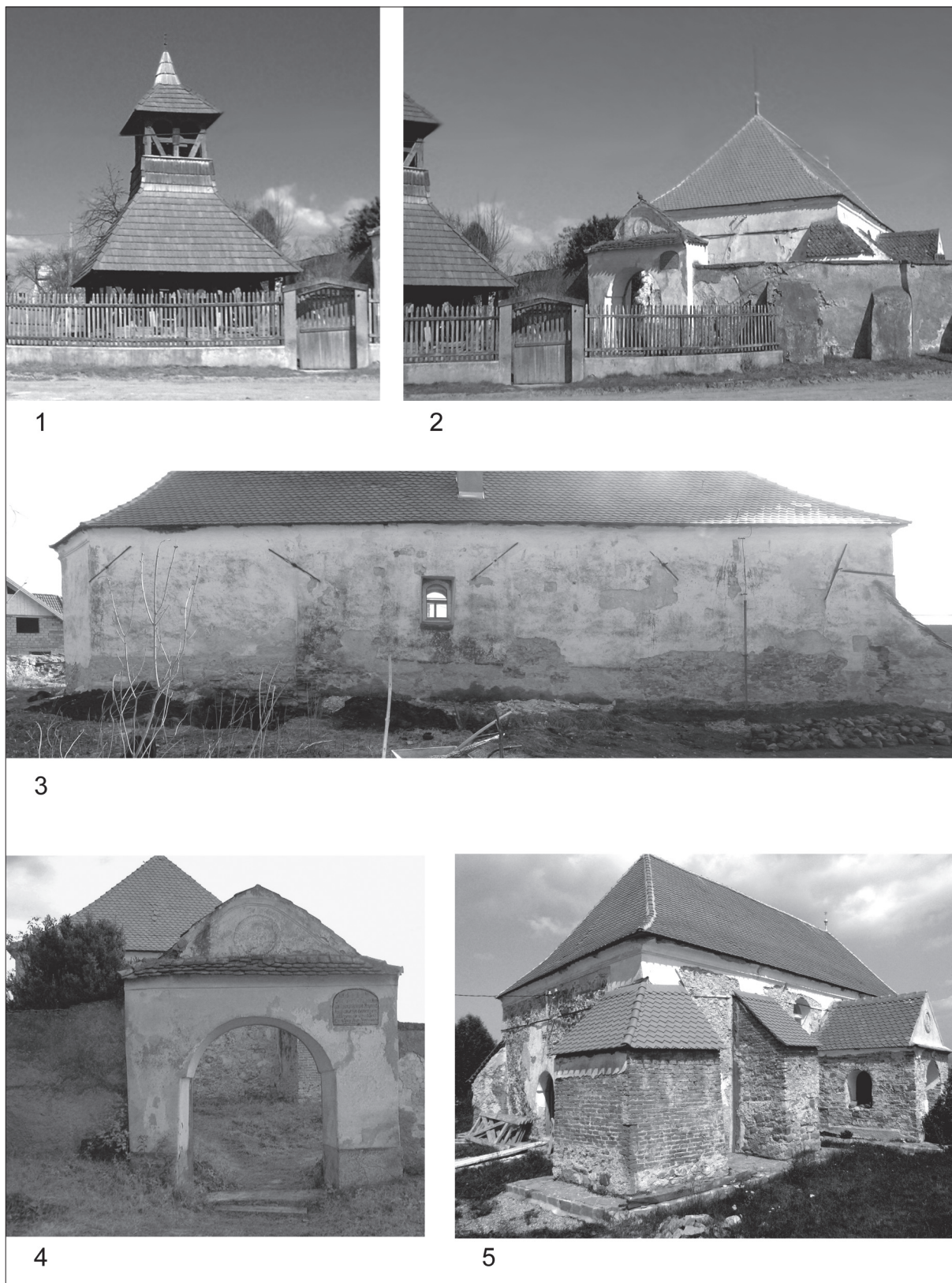
Another major reconstruction took place in the 17th century when the whole building was demolished (except the area of the triumphal arch) and rebuilt in its actual shape.

The last reconstructions were done at the beginning of the 20th century when the portico and the arched counterforts on its southern side were built.

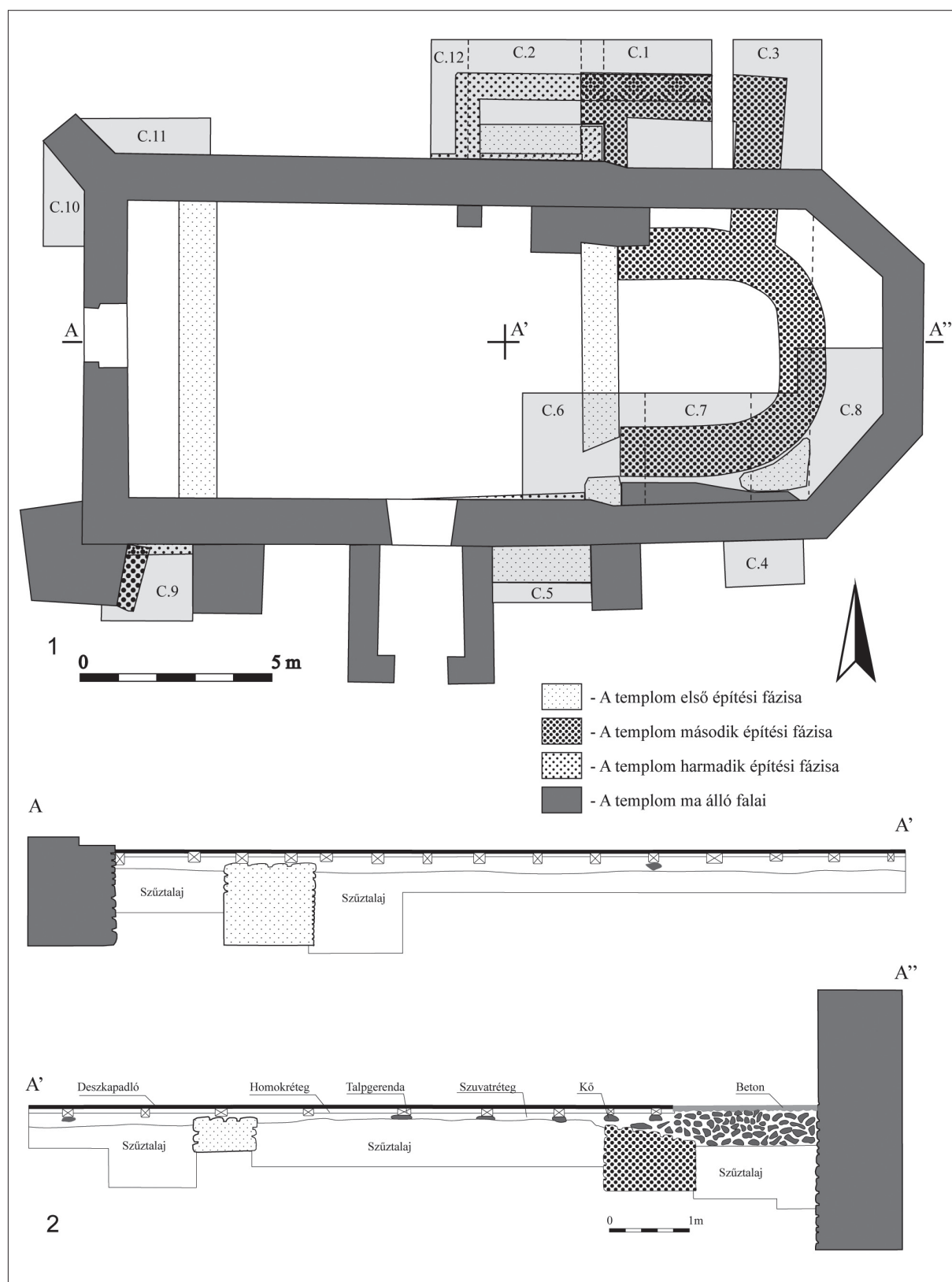
1. tábla

1. Kálnok és környéke. 2. Kálnok templomai. 3. A református templom alaprajza

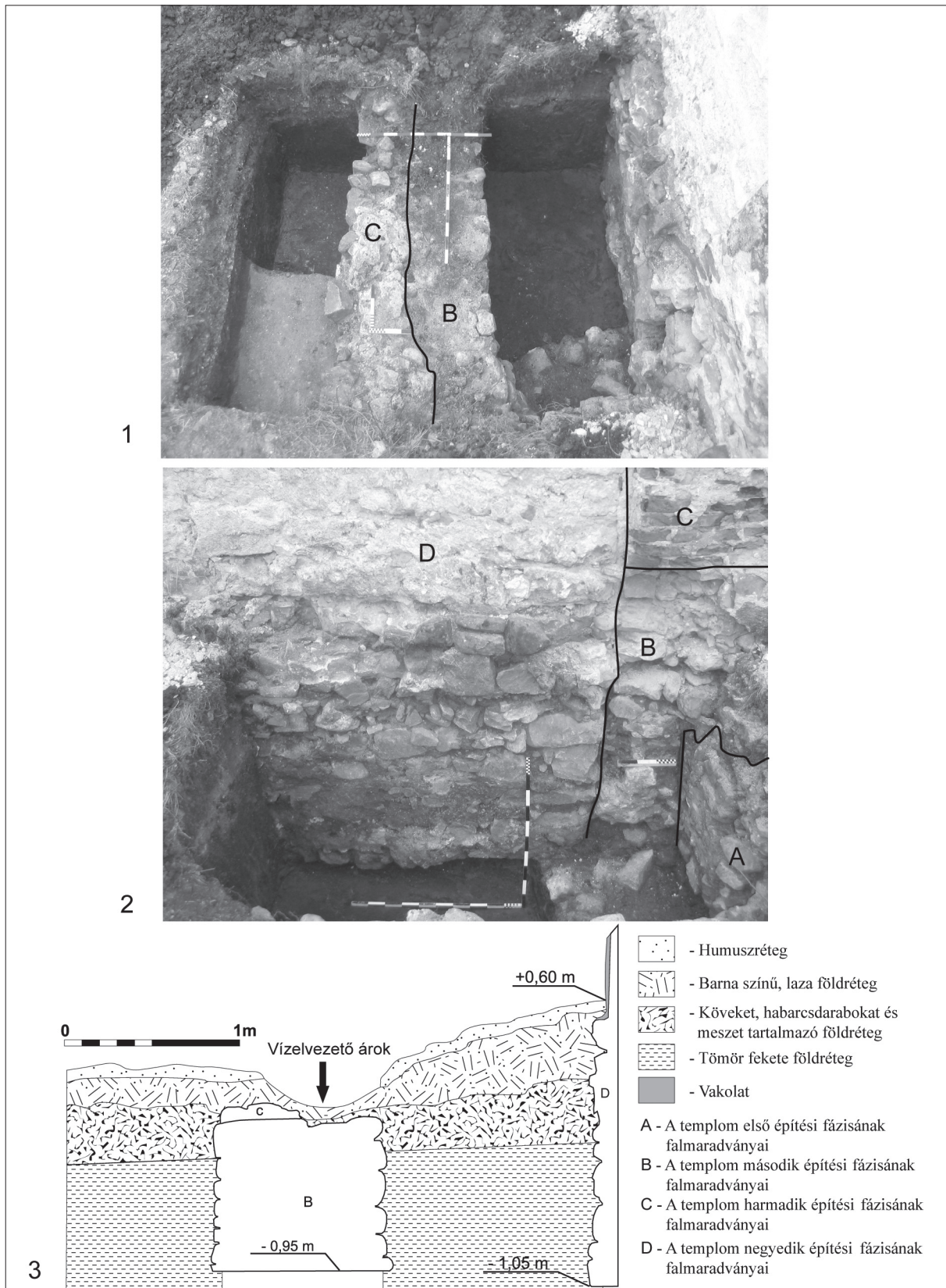
2. tábla

1. A fából ácsolt harangláb. 2. A templom nyugati látképe.
3. A templom északi fala a hajót és szentélyt elválasztó téglaköppennyel és repedéssel. 4. A cinterem bejárata.
5. A portikusz és a déli oldal támpillérei

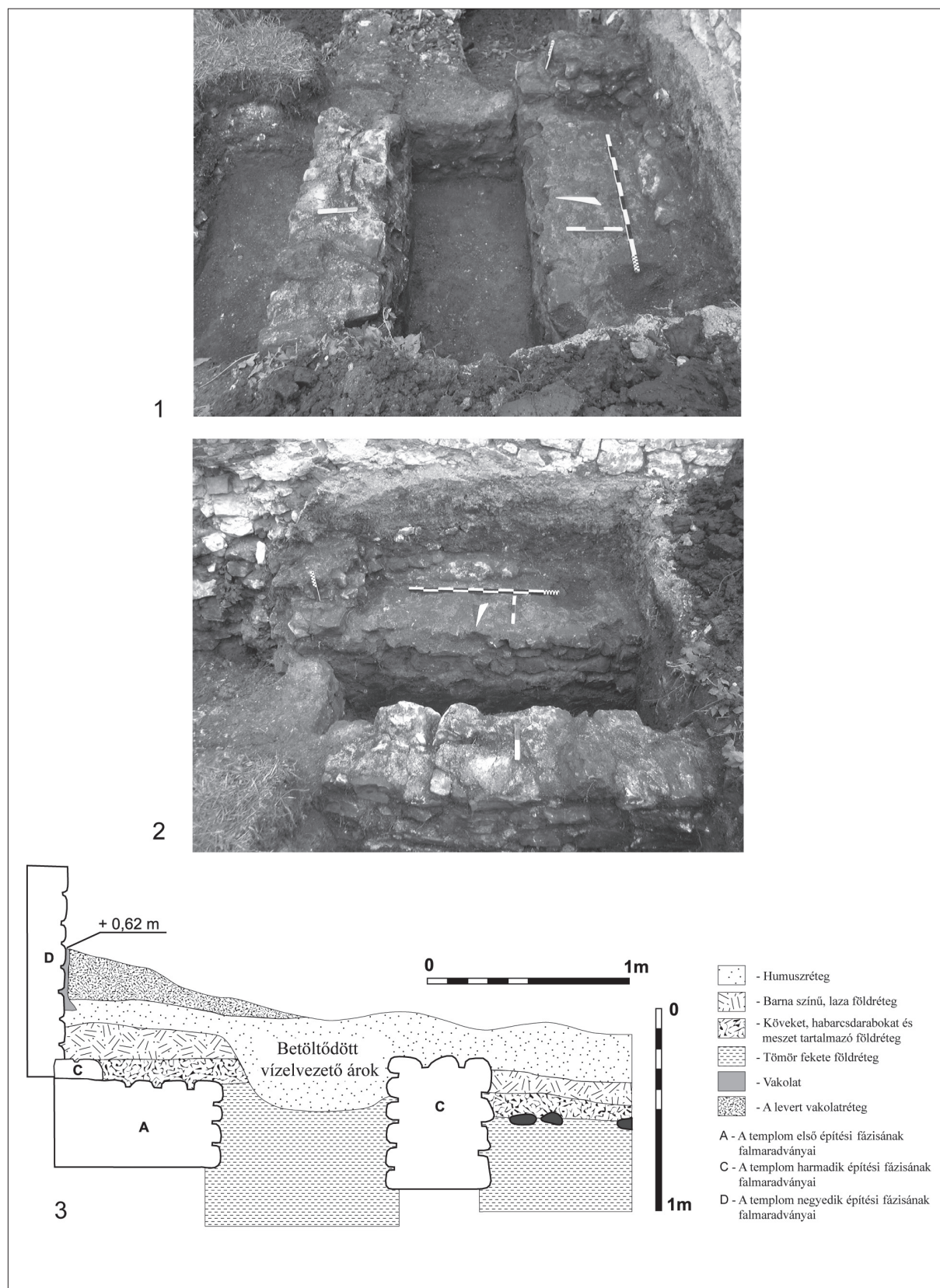
3. tábla

1. A templom alaprajza a kutatási felületekkel. 2. A templombelső rétegrajza

4. tábla

1. Falmaradványok az 1. felületben. 2. Falszövet és falmaradványok az 1. felületben.
 3. Az 1. felület keleti falának rétegrajza

5. tábla

1–2. Falmaradványok a 2. felületben. 3. A 2. felület nyugati falának rétegrajza

1

2

 - Humuszréteg

 - Barna színű, laza földréteg

 - Köveket, habarcsdarabokat és meszet tartalmazó földréteg

 - Tömör fekete földréteg

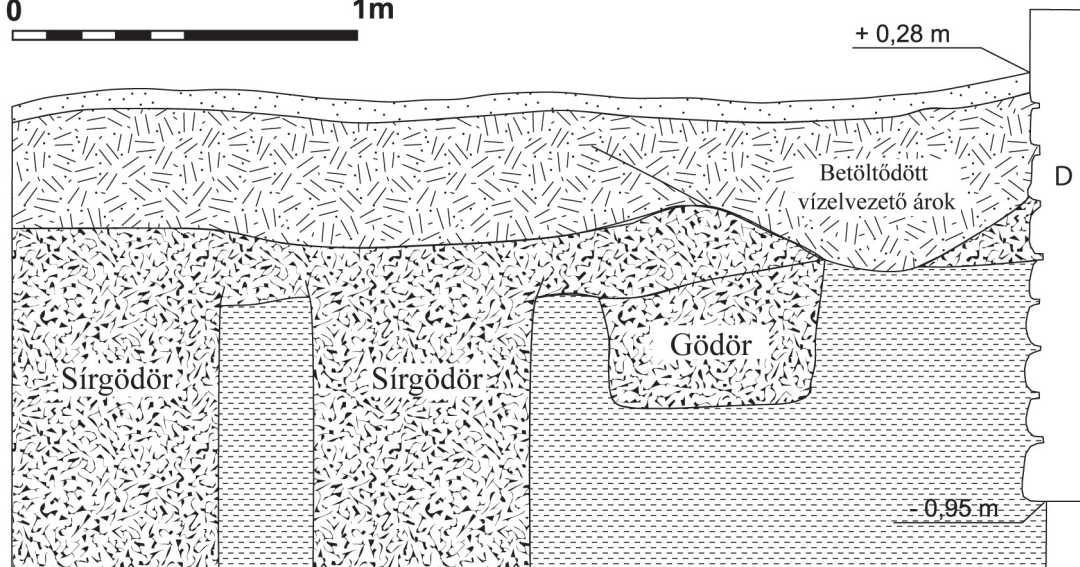
D - A templom negyedik építési fázisának falmaradványai

0 1m

3

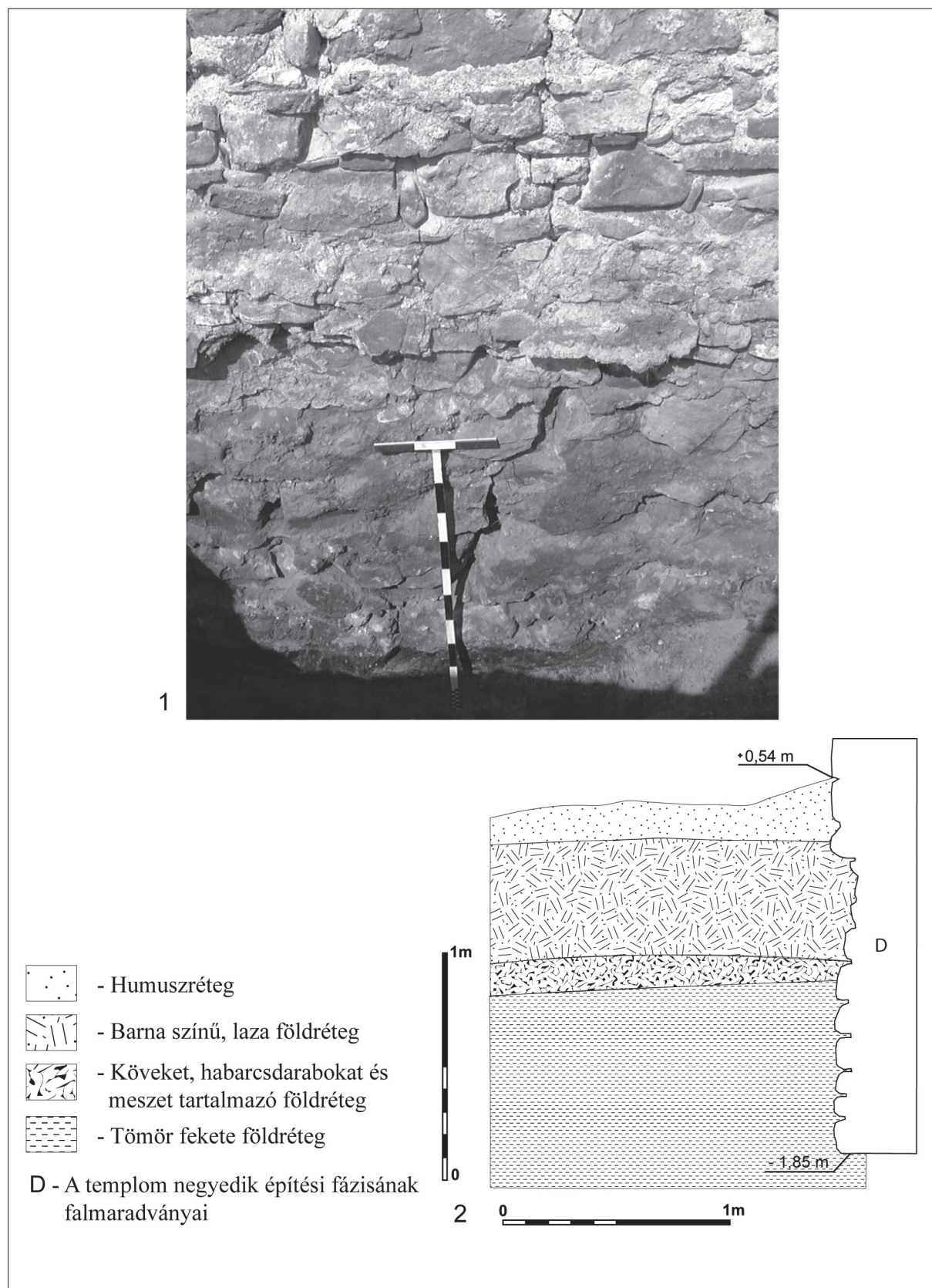
1m
0

6. tábla

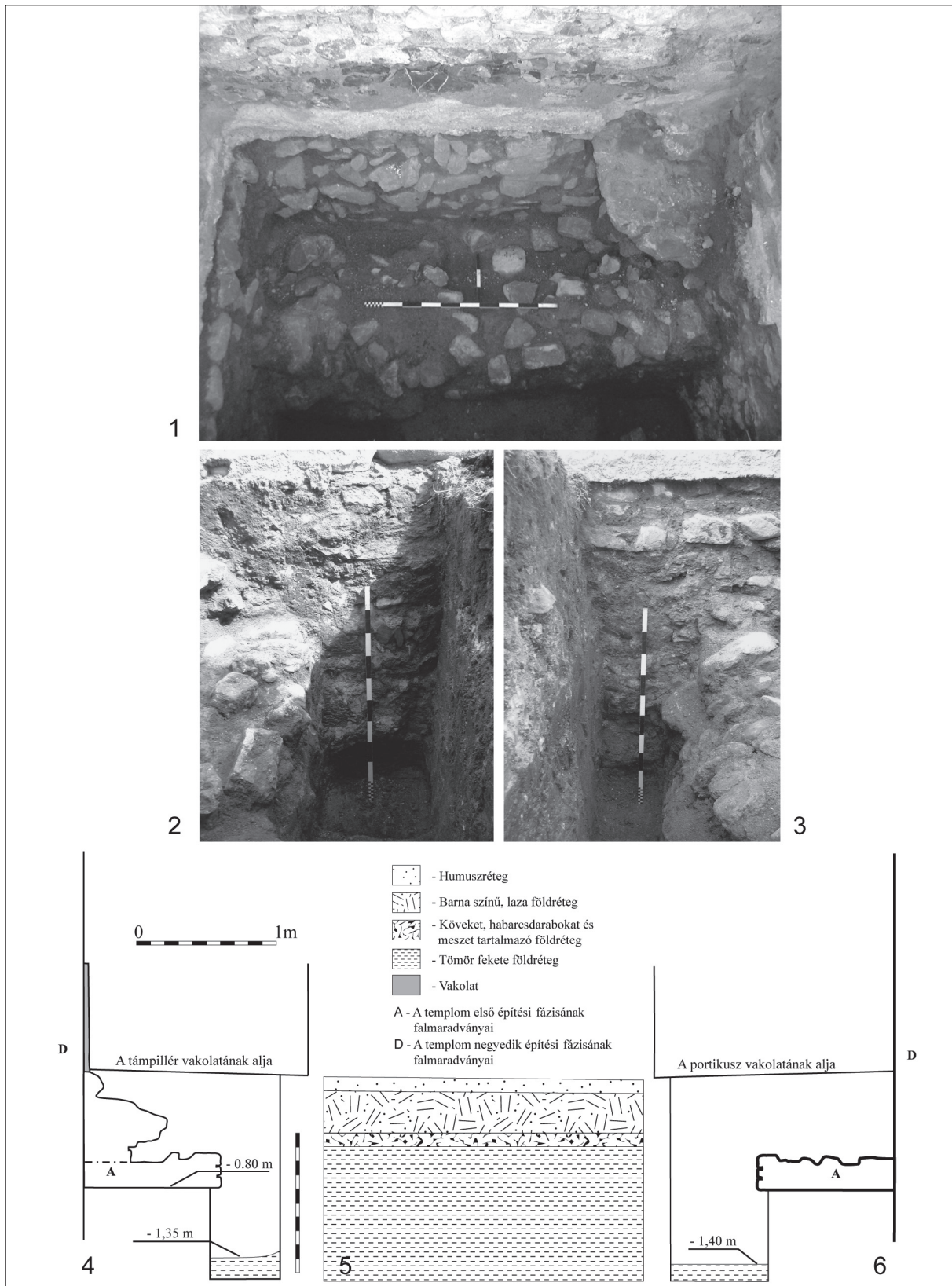
1. A korai sekrestye zárófala a 3. felületben. 2. A szentély alapja a 3. felületben.

3. A 3. felület keleti falának rétegrajza

7. tábla

1. Repedés a szentélyfalban a 4. felületben. 2. A 2. felület nyugati falának rétegrajza

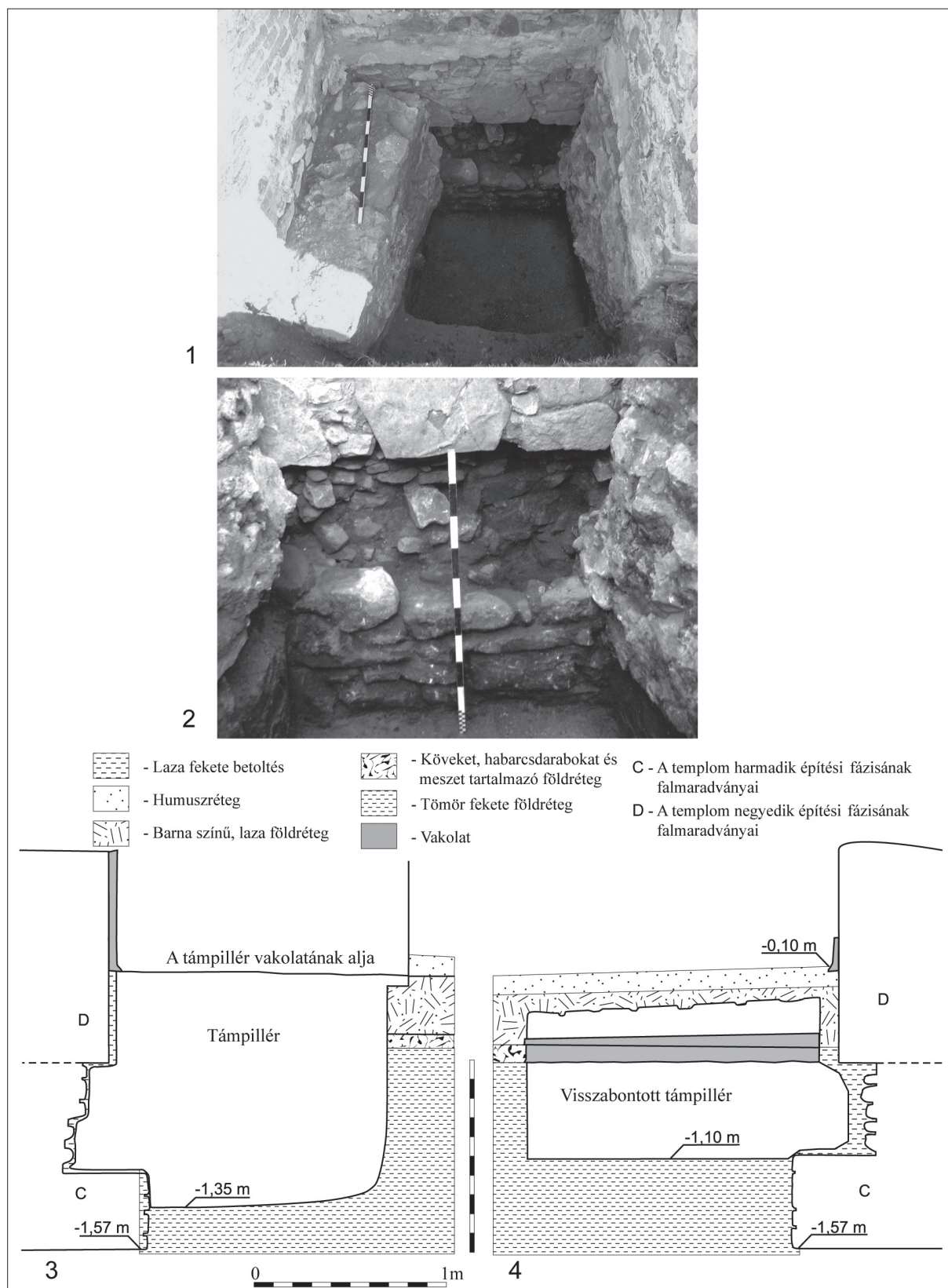

1. Falmaradványok az 5. felületben. 2. A támpillér alapja az 5. felületben. 3. A portikusz alapja az 5. felületben.

4. Az 5. felület keleti falának rétegrajza. 5. Az 5. felület déli falának rétegrajza.

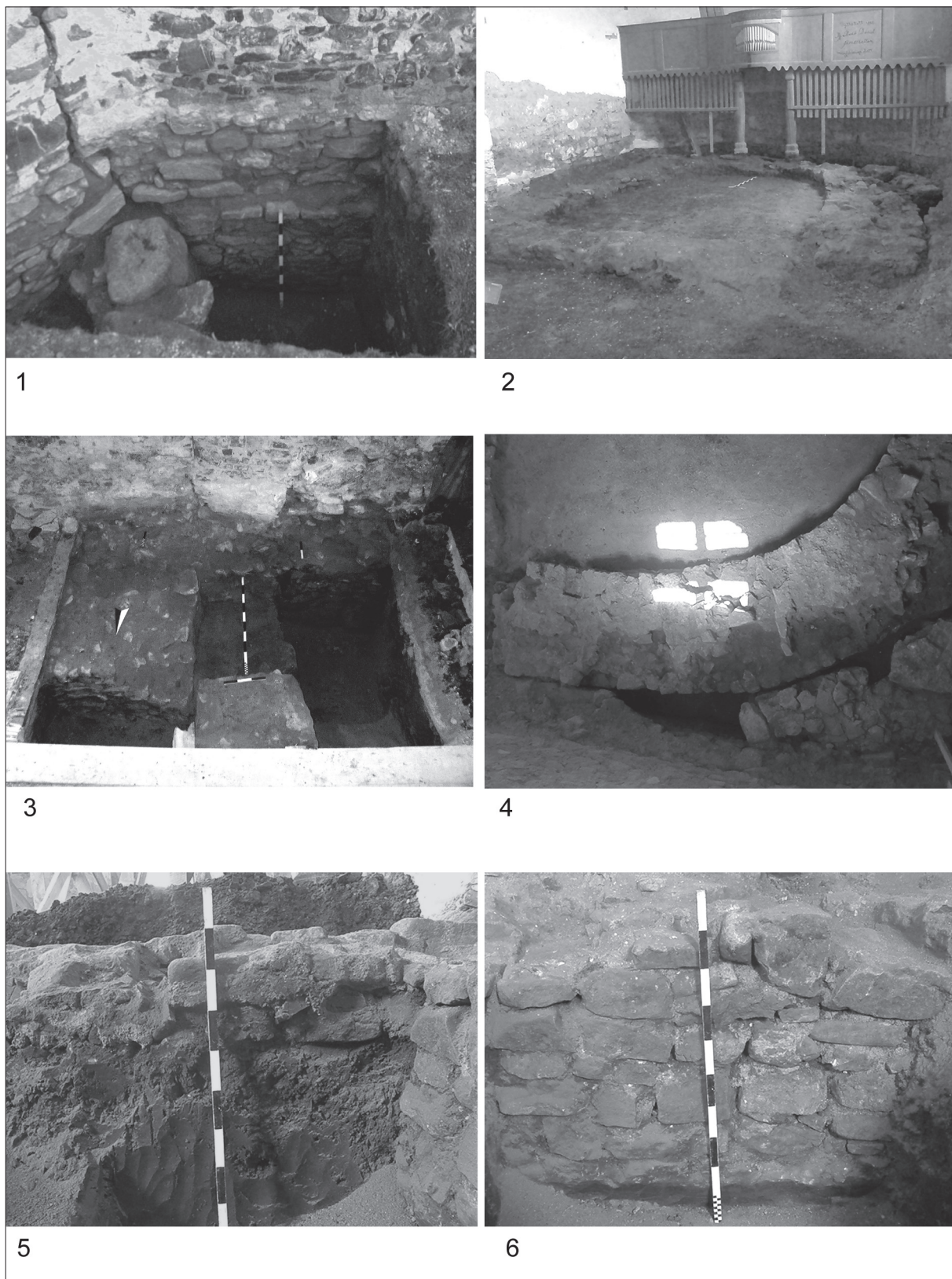
6. Az 5. felület nyugati falának rétegrajza

8. tábla

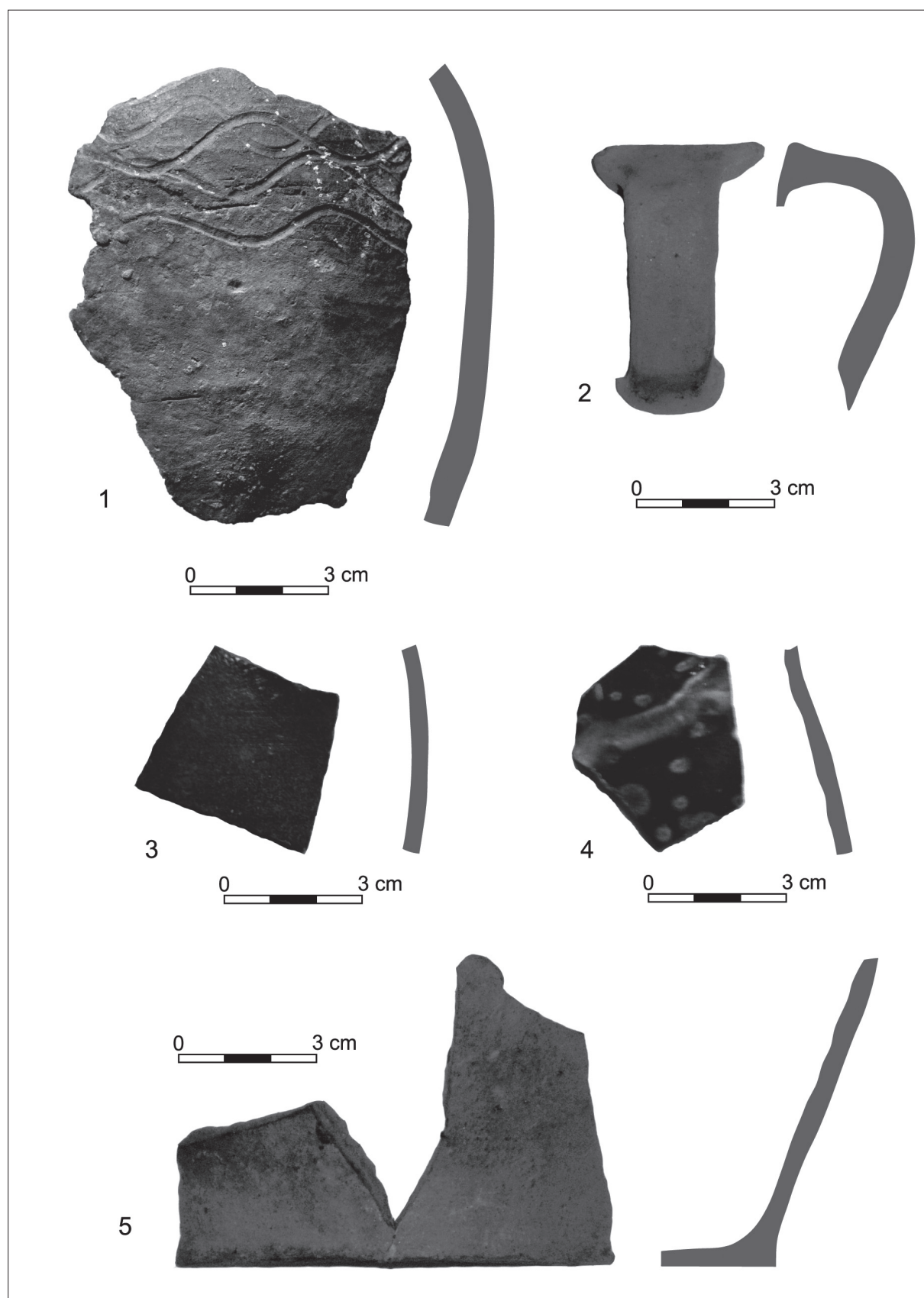
9. tábla

1. Korai támpillér maradványai a 9. felületben. 2. A templomhajó alapja a 9. felületben.
3. A 9. felület keleti falának rétegrajza. 4. A 9. felület nyugati falának rétegrajza

1. A 10. kutatófelület. 2. A félköríves szentély maradványai.
3. A diadalívlepcső és a félköríves szentély indítása a 6. felületben.
4. A félköríves szentély elforduló fala és a korai szentélyből fennmaradt falcsontok a 6–7. felületben.
5. A diadalívlepcső alapja. 6. A félköríves szentély alapja

10. tábla

11. tábla

Kerámialeletek

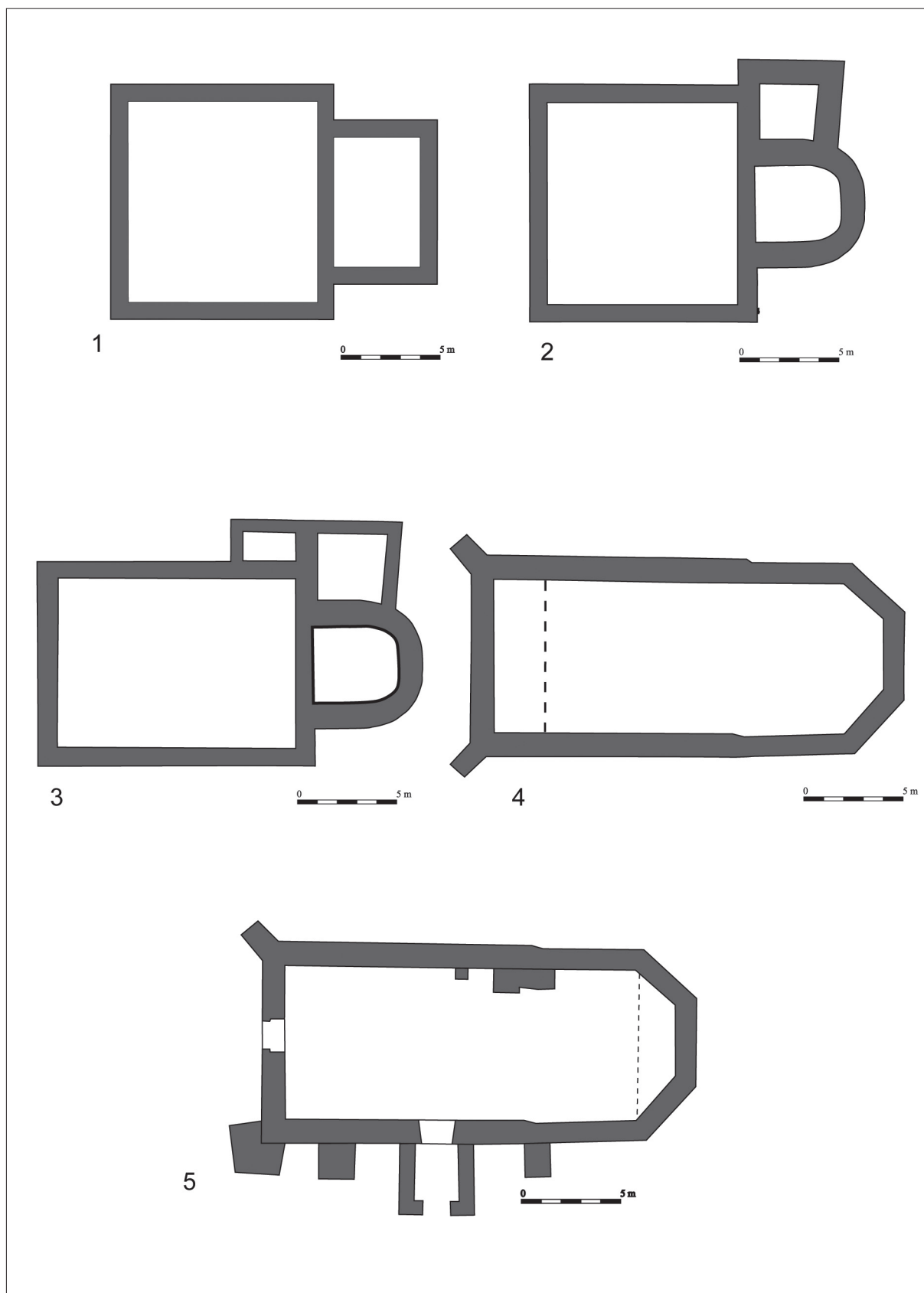
1

2

12. tábla

1. Elfalazott ablak a templom nyugati falán. 2. Elfalazott ablak a templom keleti falán

13. tábla

A templom építési fázisai